

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

КОШЕЛЬ ОЛЕКСІЙ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 908:271(477.4),,18/19”

**ДУХОВЕНСТВО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ
І ДУХОВНО-ОСВІТНЬОМУ ВІДРОДЖЕННІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

07.00.01 – історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Чернівці – 2023

Дисертацією є монографія: Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : монографія / за ред. О. В. Добржанського. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2022. 584 с.

Робота виконана на кафедрі історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант доктор історичних наук, професор
ДОБРЖАНСЬКИЙ Олександр Володимирович,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича,
факультет історії, політології
та міжнародних відносин, декан

Офіційні опоненти: член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор
РЕЄНТ Олександр Петрович,
Інститут історії України НАН України,
заступник директора з наукової роботи

доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
ТРЕМБІЦЬКИЙ Анатолій Михайлович,
Хмельницький міський відділ Центру дослідження
історії Поділля при Кам'янець-Подільському
національному університеті, завідувач

доктор історичних наук, професор
ЮРІЙ Михайло Федорович,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича,
кафедра історії України, професор

Захист відбудеться 9 червня 2023 року о 10 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 76.051.06 у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича (58012, м. Чернівці, вул. Кафедральна, 2, корп. 14, ауд. 18).

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (58012, м. Чернівці, вул. Лесі Українки, 23).

Автореферат розісланий « ____ » _____ 2023 року

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, асистент

О.М. Филипчук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. За української незалежності усі християнські конфесії, насамперед автокефальна Православна церква України, беруть активну участь у розбудові держави, національному і духовному розвитку суспільства. Цьому сприяють положення Конституції України, Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», інші законодавчі акти, демократичні засади суспільно-політичного ладу, запит української нації на духовно-релігійне оздоровлення після тривалого пануванням атеїстичного режиму. Ці чинники впливають на розвиток нових ідейно-теоретичних і фахових засад у дослідженні історії православної церкви на всіх етапах її існування, у тому числі у другій половині XIX – на початку XX ст.

Від часу хрещення Київської Русі Володимиром Великим православна церква завжди була виразником духовних, освітніх, культурних і суспільно-політичних інтересів українського народу, виступала його духовно-релігійним виразником. У XIX – на початку XX ст. одержавлена російським самодержавством православна церква, очолювана святійшим Синодом у Санкт-Петербурзі, ігнорувала духовні запити і потреби поневолених імперією Романових народів, насамперед українського, насаджувала єдині стандарти православної російської церкви. Незважаючи на це, серед православного духовенства українських єпархій ПРЦ, яке формувалося, виховувалося і діяло за стандартами російської імперської ідеології, з'являється низка представників, які виступали за українізацію церкви, здійснювали переклади проповідей та Святого Письма українською мовою, пропагували історію, культуру, традиції свого народу, виступали виразниками інтересів селянства в його боротьбі за свободу і землю, зрештою, підтримували розвиток українського національно-визвольного руху та заклали основи для автокефалії православної церкви. Ці складові визначили напрями участі національно-свідомих і патріотично налаштованих представників духовенства в українському національно-культурному та духовно-освітньому відродженні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Враховуючи те, що радянська, сучасна російська історичні науки та частина вітчизняних науковців розглядають діяльність духовенства українських єпархій ПРЦ у другій половині XIX – на початку XX ст. виходячи

виключно із позицій її реакційної ролі в суспільстві та ігнорують питання участі духовенства в національному і духовному відродженні, тема дисертації досі залишається недостатньо висвітленою в українській історіографії. Тому ґрунтовний аналіз, систематизація та узагальнення означеної наукової проблеми й визначають актуальність дослідження.

Зв'язок з науковими планами, програмами. Напрямок дослідження органічно доповнює наукову проблематику відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України та є складовою частиною теми кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича відповідно до державної науково-дослідної програми «Актуальні питання історії, історіографії та культури України XVII–XX ст.».

Мета роботи полягає в тому, щоб завдяки опрацюванню неопублікованих джерел та наукової літератури всебічно дослідити й узагальнити процес формування національно свідомих представників українського православного духовенства та їх участі в національно-духовному відродженні й українському русі в різних їх проявах у другій половині XIX – на початку XX ст.

Для виконання поставленої мети передбачено здійснити такі дослідницькі завдання:

- з'ясувати стан наукової розробки поставленої проблеми в історіографії;
- проаналізувати джерельну базу дослідження;
- осмислити теоретико-методологічні засади та методи вивчення означеної наукової проблеми;
- охарактеризувати становище православного духовенства та церкви в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.;
- проаналізувати причини, які сприяли появі в середовищі місцевого духовенства священнослужителів – діячів українського національного і духовного відродження;
- простежити здобутки та невдачі першої спроби запровадження в церквах богослужіння українською мовою та здійснення відповідних перекладів Святого Письма (кінець 1840-х – початок 1880-х рр.);
- висвітлити участь представників духовенства у захисті прав і свобод селянства у 1850-ті рр. – на початку XX ст.;

- розглянути рух серед викладацького складу та учнівської молоді за реформування духовної освіти (1850-ті рр. – початок XX ст.);
- систематизувати роль і значення патріотично налаштованого духовенства в розвитку та українізації освіти, науки і краєзнавства;
- охарактеризувати участь представників духовенства – діячів українського національного відродження в революції 1905–1907 рр. та їх місце в реформаційному русі в православній церкві на засадах її українізації;
- узагальнити процес реформування православної церкви напередодні Першої світової війни;
- розглянути і систематизувати підвалини формування процесу боротьби за автокефалію української православної церкви.

Об’єктом вивчення є українські єпархії православної російської церкви другої половини XIX – початку XX ст. та українське національно-культурне і духовно-освітнє відродження.

Предметом дослідження є участь представників православного духовенства в українському національно-культурному й духовно-освітньому відродженні, у реформуванні та українізації церкви, освіти, науки і культури, внесок у боротьбу за автокефалію української православної церкви.

Хронологічні межі дослідження обумовлені внутрішньою логікою подій і охоплюють період другої половини XIX – початку XX ст. Нижня межа досліджуваної теми визначається 1850-ми рр., коли вперше велися проповіді українською мовою та започатковувалося перекладання Святого Письма, відбувалася активізація процесу участі частини духовенства в українському національному та духовному відродженні. Верхня межа – завершується 1914 р., що було зумовлено початком Першої світової війни та, відповідно, змінами в загальному становищі православної церкви в українському суспільстві. У зв’язку з поглибленим висвітленням окремих аспектів окресленої наукової проблеми залучалися також матеріали, що хронологічно виходять за означені рамки.

Географічні межі наукової праці охоплюють територію Правобережної України (Київська, Подільська, Волинська та суміжні губернії), які перебували в складі Російської імперії у XIX – на початку XX ст., та за потреби

розширюються на інші українські регіони, розділені Австро-Угорською і Російською імперіями.

Методи дослідження. Серед міждисциплінарних методів використано структурно-системний, який дозволив розглянути об'єкт дослідження з усіма його деталями як єдине ціле. Вагомого значення набуло застосування функціонального та культурологічного методів, за допомогою яких вдалося проаналізувати зв'язок реалій суспільно-політичного та культурно-духовного життя в контексті досліджуваної проблеми. Методика системного підходу дозволила відібрати з різних джерел та наукової літератури необхідні матеріали з життя православних священнослужителів, духовних освітніх закладів Правобережної України, проявів опозиційного руху в середовищі ПРЦ; групувати його, систематизувати, що дозволило здійснити логічний виклад і узагальнення. Застосування просопографічного та біографічного методів мало важливе значення у вивченні життєвого шляху та опозиційної діяльності представників православного духовенства, написанні їх біографій в контексті досліджуваної проблеми. Із загальнонаукових методів використано метод аналізу і синтезу, з емпіричних – метод аналізу доступних джерел і наукової літератури.

Під час підготовки дисертації перевага надавалася конкретним історичним методам – синхронному, хронологічному та діахронному, застосування яких дозволило з'ясувати як загальні закономірності, притаманні для діяльності представників православного духовенства на тлі українського національного відродження, так і певні особливості й регіональні відмінності, характерні для їх поведінки. Проблемно-хронологічний метод дав змогу виокремити проблемні блоки і синхронно розглядати виникнення, становлення та подальшу еволюцію православних опозиційних діячів у національно-духовному і революційному рухах у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків та закономірностей; натомість метод періодизації – виділити якісні зміни і відмінності етапів їх розвитку.

Аналіз історичних умов розвитку україноцентричних процесів у ПРЦ, співставлення їх з аналогічними, що відбувалися в інших регіонах України в другій половині XIX – на початку XX ст. здійснено завдяки порівняльно-історичному методу (інші назви – компаративний, порівняльний, кросс-

культурний). Цей метод дозволив шляхом порівняння виявити загальне й особливе в історії розвитку опозиційного руху в середовищі православного духовенства Правобережжя

Порівняння одержаної з різних джерел інформації здійснювалося через застосування історико-статистичного методу та методу кількісного аналізу, насамперед у з'ясуванні динаміки формування табору активних прихильників українського національного відродження серед духовенства, мережі його осередків, числа учасників тощо. Застосування цієї методики зумовило опрацювання значної кількості статистичного матеріалу з теми дослідження.

Аналітико-узагальнюючий метод використано у висновках, в яких підсумовано весь спектр участі представників православного духовенства Правобережжя в українському національному і духовному відродженні окресленої хронологічної межі та викладено головні результати досліджуваної проблеми.

Під час написання праці додатково також використано такі наукові методи дослідження, як ретроспективний, класифікації, абстрагування, логічної послідовності й ін.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження визначена поставленою метою та сформульованими завданнями.

Уперше:

– проаналізовано, систематизовано та узагальнено та введено до наукового обігу значний пласт архівних матеріалів, які свідчать про активну участь національно-свідомого та патріотично налаштованого православного духовенства в українському національному і духовному відродженні, визвольному русі, у виборюванні української автокефалії у другій половині XIX – на початку XX ст.;

– встановлено, що назагал православне українське духовенство підтримувало політику самодержавства та св. Синоду, спрямовану на денационалізацію церкви та мирян в українських регіонах Російської імперії. Водночас у середині XIX ст. визріли чинники, що започаткували перший етап боротьби за українізацію православної церкви, сприяли вихованню в середовищі православного кліру діячів, які на початку XX ст. становили одну з рушійних сил українського національного і духовного відродження;

– з'ясовано, що спроби патріотично налаштованих представників православного духовенства, зокрема, протоієрея В. Гречулевича наприкінці 1840-х – у 1850-ті рр. запровадити в церквах богослужіння українською мовою, перекладати й друкувати Святе Письмо українською мовою мали своїм наслідком посилення імперської політики зросійщення України.

Уточнено:

– факти щодо активної участі представників парафіяльного духовенства у захисті селян від свавілля поміщиків та чиновників, відстоювання їхніх прав на освіту, справедливість, свободу і землю, особливо після скасування кріпацтва у 1861 р., що відповідало основним напрямам українського національного відродження впродовж другої половини XIX ст. – початку XX ст.;

– обставини конкретних фактів участі представників православного духовенства в революційних подіях 1905–1907 рр.

Отримали подальшу наукову розробку та конкретизацію:

– тези про рух серед викладачів та учнів і студентів духовних навчальних закладів за реформування всіх ланок духовної освіти в напрямку демократизації та українізації (1850-ті рр. – початок XX ст.), який став складовою українського національного та духовного відродження;

– положення, що стосуються внеску патріотично налаштованих представників духовенства в процес українізації загальної освіти, науки і культури окресленого періоду, по залученню до створення історії міст і сіл, парафій, церков та монастирів, таким чином, склавши вагому рушійну силу розвитку краєзнавчого руху та регіональних досліджень, що посилювало українське національне відродження.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що її положення та матеріали можуть бути використані при підготовці наукових праць з історії України та історії релігії другої половини XIX – початку XX ст., а також залучатися для розробки нормативних і спеціальних курсів, навчальних програм, посібників з вітчизняної історії та церковно-релігійної тематики у світських і богословських освітніх закладах, використовуватися в музейно-просвітницькій справі, стимулювати подальші дослідження

важливої ролі патріотично налаштованого духовенства окресленого періоду у реформаційних, визвольних і революційних процесах в Україні.

Концептуальні положення та теоретичні узагальнення можуть слугувати формуванню державними та релігійними установами об'єктивного погляду на історичні передумови виникнення сучасних проблем в середовищі православ'я, а також процесу оптимізації міжконфесійних і державно-церковних взаємин.

Особистий внесок здобувача. Винесені на захист положення й висновки дослідження одержані дисертантом самостійно і є результатом тривалої особистої науково-пошукової та аналітичної діяльності. У наукових працях, написаних у співавторстві, внесок здобувача складає: видання Епістолярна спадщина Юхима Сіцінського. Листи до Михайла Грушевського (1891–1927 рр.) – 50% (вступна стаття, коментарі), видання Постаті в листах: епістолярій Юхима Сіцінського – 50% (вступна стаття, коментарі), наукові статті (співавтори: Т. Ніколаєва, Л. Баженов, В. Карпо, І. Старенький) – 50%.

Апробація результатів дослідження. Концептуальні засади, положення, основні результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданні кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (протокол № 8 від 24 травня 2022 р.).

Проміжні результати дослідження доповідалися автором на восьми міжнародних та дванадцяти всеукраїнських наукових конференціях і симпозіумах: «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: міжнарод. науково-практич. конф.» (Кам'янець-Подільський, 2004, 2019), «Бар. Барська земля – крізь призму століть: міжнарод. науково-практ. конф.» (м. Бар Вінницької обл., 2008), «Поділля в діяльності і творчості Юхима Сіцінського та Володимира Січинського. Міжнарод. науково-практич. конф.» (Кам'янець-Подільський, 2009), IV Міжнародна наукова конференція «Православ'я в Україні» (Київ, 2014), «Сіцінський в історії та культурі Поділля: всеукр. науково-практич. конф.» (Кам'янець-Подільський, 2004), «Духовні витoki Поділля: церква та релігійні діячі в історії краю: VII всеукр. науково-практич. конф. (м. Хмельницький, 2017), «Меджибіж в історико-культурній спадщині України: всеукр. з міжнарод. участю науково-красн. конф. (сmt Меджибіж Хмельницької обл., 2012, 2015, 2018) та ін.

Публікації. Основний зміст наукового студювання викладено в монографії (22,3 друк. арк.), виданих двох документальних збірниках (12,7 друк. арк.), 29 авторських статтях, опублікованих у фахових виданнях (11,5 друк. арк.), у тому числі 4, що входять до наукометричних баз «Scopus», «Web of Science Core Collection» та зарубіжних, 12 публікаціях, які додатково відображають результати дослідження (4,2 друк. арк.).

Структура роботи зумовлена метою і дослідницькими завданнями. Вона складається з переліку умовних скорочень, вступу, семи розділів, які розділені на 16 підрозділів, висновків (разом – 449 сторінок), переліку використаних джерел і літератури (1233 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 584 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, подано зв'язок з науковими планами, програмами, визначено мету, основні науково-дослідницькі завдання, об'єкт і предмет дослідження, хронологічні й географічні межі, методи дослідження, з'ясовано наукову новизну та практичне значення, зафіксовано інформацію про апробацію результатів дослідження.

У першому розділі – **«Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні аспекти дослідження»** проаналізовано наукові дослідження проблеми участі представників православного духовенства в національному і духовному відродженні другої половини XIX – початку XX ст., висвітлено прогалини у вивченні теми на усіх її етапах, а також окремо охарактеризовано джерельну базу, методологію та застосовані методи історичних досліджень.

У підрозділі 1.1 **«Стан вивчення проблеми»** з'ясовано стан розробки проблеми в історіографії, визначено основні етапи та особливості її наукового вивчення, а також виокремлено невивчені та малодосліджені напрями.

Проблема дослідження причин зародження в надрах пануючої на українських територіях імперської російської православної церкви у другій XIX – на початку XX ст. опозиційного їй духовенства та віруючих, які прагнули до утвердження національної релігії серед свого народу, в історіографічному плані пройшла досить непростий і переважно сповільнений шлях свого становлення і розвитку.

Аналізовану наукову літературу поділено на три великі групи з підгрупами:

- 1) праці російських офіційних і українських дослідників 1850-х рр. – 1917 р.;
- 2) радянська й українська діаспорна історіографія (1921–1990 рр.);
- 3) сучасна вітчизняна і закордонна історіографія (1991–2020 рр.).

Перший етап у вивченні окресленої теми дослідження припадає на 1850-ті – 1917 р. Цілком природно, що факти опозиційності частини духовенства українських єпархій ПРЦ у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. повністю замовчувалися у релігійознавчих узагальнюючих працях офіційних істориків. У них нав'язувалися постулати пануючої ПРЦ у руслі її духовного впливу та зросійщення корінного населення України, відповідно не могло бути й припущень щодо можливості виокремлення чи самостійного існування української православної церкви.

Натомість на захист українського православ'я, його ролі та значення в історії України, в збереженні національної ідентичності та самосвідомості, впливу на націєтворення від Київській Русі й до початку ХХ ст. виступили такі відомі діячі українського національно-культурного руху, як М. Драгоманов, І. Франко, В. Антонович, М. Грушевський, В. Липинський, П. Житецький, О. Лотоцький, В. Біднов, П. Морачевський, К. Харлампович. Вони закладали основи історіографії і методології дослідження участі духовенства в українському духовному, культурно-освітньому, науковому та громадсько-політичному житті.

Із середини 1860-х рр. і до початку ХХ ст. за сприяння св. Синоду видавалися історико-статистичні описи православних єпархій, парафій, церков, монастирів і, відповідно, міст, містечок і сіл у межах українських губерній, із метою обґрунтування засад їх історії та ПРЦ в душі російського православ'я, як єдиної корінної тут релігії від часів Київської Русі. Авторами таких публікацій виступали переважно представники духовенства. Найбільш визнаними в історіографії стали видання Л. Похилевича, М. Теодоровича, Є. Сіцінського.

Оскільки першочерговою метою національно-культурного і духовного відродження у другій половині ХІХ ст. було здійснення перекладів

українською мовою Св. Письма і богослужебних книг та їх масових видань для потреб віруючих, що мало визначальне значення для подальшої українізації православної церкви, в плані цього процесу варто виокремити праці одного з піонерів таких перекладів – П. Морачевського.

Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. з'явилася низка праць про відомих діячів ПРЦ, зокрема в Україні, з поміж яких потребують окремих оцінок такі, які своїм змістом або позитивно впливали, або робили конкретний внесок в українське національно-культурне і духовне відродження, сприяли українізації православної церкви. Маються на увазі публікації І. Гордієвського, К. Добровольського, А. Тарнавського, О. Кониського, П. Вікула.

Загалом, розглянуті вище праці свідчать про те, що в другій половині XIX – на початку XX ст. лише започатковувалася історіографія проблеми, яка без ґрунтового аналізу, систематизації та узагальнень накопичувала різноманітні факти, інформацію про явища, події та окремі постаті, пов'язані з процесом українізації окремих сторін функціонування ПРЦ на українських територіях, формуванням у її середовищі патріотично налаштованого духовенства та віруючих, які брали участь в національно-культурному і духовному відродженні, зрештою ставили на порядок денний створення помісної української православної церкви.

Українська національна революція 1917–1921 рр. поставила на порядок денний українізацію православної церкви, відокремлення її від ПРЦ, дозволила звернутися до накопиченого морального-етичного і духовного досвіду свого народу. Цьому сприяли не тільки державницька діяльність І. Огієнка з реабілітації та утвердження УПЦ в Україні, а й публікація наукових праць із цієї проблеми. Саме він очолив у Кам'янець-Подільському державному українському університеті комісію з перекладу рідною мовою Біблії (1918–1920 рр.), опублікував праці, в яких акцентував увагу на участі представників духовенства в українському національно-культурному відродженні другої половини XIX – початку XX ст. Його колега, відомий історик церкви В. Біднов деталізував такого чину факти, організував відзначення в країні у 1920 р. 50-річчя з дня смерті В. Гречулевича і присвятив відповідні публікації про його внесок в українізацію богослужінь.

Радянський період (1921–1990 рр.) характеризувався домінуванням в історіографії войовничого атеїстичного підходу, який передбачав «викриття», доведення «реакційної», «антинародної», «контрреволюційної» ролі православної церкви і її духовенства в суспільно-політичному житті та революційному русі другої половини XIX – на початку XX ст. Як приклад, можна згадати книги російських істориків Б. Кандідова, Н. Платонова, Н. Краснікова, П. Зирянова. Такого плану роботи не обминули багатьох істориків України (М. Лобода, О. Коломієць).

Водночас, у радянській історіографії, попри засилля цензури та противників православної церкви, з'явилося незначне число праць, в яких автори відкрито або замасковано прагнули висвітлити позитивні сторони діяльності представників духовенства, слухачів духовних навчальних закладів у справі українізації церкви, засудження внутрішньої політики російського самодержавства, участі в освітньо-культурному подвизництві, в революційному русі. Маються на увазі книги С. Шамрая, Б. Титлінова, статті О. Чернушенка, В. Артамонова та С. Сосновчика. Позитивним моментом в історіографії проблеми стала публікація праць у 1960–1980-х рр., присвячена науковій реабілітації, поверненню із забуття відомих подвижників православної церкви окресленого в монографії періоду, які переслідувалися як царським, так і радянським режимами (П. Фомін, Г. Марахов, А. Паравійчук).

Знаходячись поза пресом радянської атеїстичної ідеології і репресивного тиску, науковці і релігієзнавці української діаспори 1920-х – 1980-х рр. мали змогу об'єктивно досліджувати і висвітлювати історію православної церкви, процеси українізації в другій половині XIX – на початку XX ст., які призвели до відродження національної церкви в екзилі, а згодом і в Україні, популяризувати замовчуваних в УРСР її діячів і подвижників. Істориком, що започаткував дослідження історії української церкви і найперше УАПЦ, слід вважати В. Липківського, твори якого були видані в Канаді і США. Також у зарубіжжі з'явилися важливі з історико-методологічної точки зору праці І. Огієнка, В. Липинського, Н. Полонської-Василенко, О. Оглоблина, Д. Дорошенка, П. Табінського. У 1970-ті – 1980-ті рр. в еміграції з'явилася фундаментальна праця з історії Української православної церкви

І. Власовського (чотиритомник у 5 кн.), серед яких 3-й том стосується подій духовного життя в Україні другої половини XIX – початку XX ст.

За всієї значимості згаданого доробку праць, науковцями української діаспори не було створено цілісної картини ролі українського духовенства в національному й духовному відродженні, спроби реалізації ними церковних реформ у другій половині XIX – на початку XX ст. Ці роботи страждають обмеженістю використання джерельної бази, яка знаходилася в архівах та бібліотеках України й Росії.

Широкі можливості для вивчення проблеми участі представників православного духовенства в українському національно-культурному і духовному відродженні в досліджуваний період відкрилися з проголошенням незалежності України. Відтоді було створено значну історіографію, дотичну до теми нашого дослідження, що акцентувала увагу на її актуальності та необхідності докорінно переглянути радянську концепцію суто негативного ставлення до православної церкви та її духовенства, як реакційної сили й опори російського самодержавства у XIX – на початку XX ст., ворога революційних та національно-визвольних процесів, що була науково обґрунтована в умовах панування марксистсько-ленінської ідеології.

Українські дослідники 1990-х рр. – початку XXI ст. засвідчили прагнення об'єктивного наукового з'ясування стану і розвитку релігійного життя народу на всіх етапах його існування. На особливу увагу заслуговують праці таких науковців, як В. Верига, Я. Грицак, М. Колодний, Г. Надтока, А. Зінченко, В. Ульяновський, Д. Степовик, Г. Касьянов, С. Гладкий, Ю. Хитровська, В. Меша, О. Реєнт, Н. Щербак, Н. Шип, Т. Кузнець, А. Стародуб, О. Скус, В. Рожок, С. Жилюк, які базуються на сучасній методології, мають широкі теоретичні засади і практику досліджень історії Української церкви другої половини XIX – початку XX ст.

Значним досягненням сучасної філософської, релігієзнавчої та історичної вітчизняної науки стало видання фундаментальної 10-томної «Історії релігії в Україні» від давнини до сьогодення. У третьому томі цієї праці у загальному контексті висвітлено історію православної церкви в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., заходи з перекладу Біблії українською мовою, інші аспекти, які позитивно характеризують діяльність представників духовенства

як складову українського національно-культурного і духовного відродження. Вагомим науковим доповненням у цьому контексті є спільне видання О. Крижанівського і С. Плохія тритомника «Історія церкви та релігійної думки в Україні», монографії А. Пашука «Українська церква і незалежність України», Г. Надтоки «Православна церква в Україні 1900–1917 рр. ...», О. Гриніва «Національно-духовне відродження: історія і сучасні проблеми», Ю. Хитровської «Церква та суспільно-політичне життя на Правобережній Україні у XVIII – на початку XX ст.» та «Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX століття», П. Слободянюка «Українська церква: історія руїни і відродження», А. Колодного «Україна в її релігійних виявах».

Важливі ідейно-теоретичні засади у вивченні ролі духовенства в українському національно-культурному і духовному відродженні заклали праці В. Сарбея, Н. Шип, С. Жилюка, Н. Стоколос, Т. Кузнець. У вивченні проблеми також значний внесок було зроблено такими вченими, як А. Катренко, В. Меша, В. Колесник, А. Коцур, О. Добржанський.

Подальші дослідження формування в лоні ПРЦ означеного періоду української православної церкви, участі духовенства в національному відродженні і революційному русі продовжили сучасні вчені-історики української діаспори: о. С. Мудрий, О. Воронін, П-Р. Магочій.

Проблемі становища Російської православної церкви окресленого періоду, процесам її реформування присвячена низка публікацій сучасних істориків та релігієзнавців Російської Федерації. Зокрема, варті уваги монографії Т. Леонтьєвої, В. Декіна, О. Міллера й І. Мохутіної, Л. Бабкіна, С. Бичкова, П. Митрофанова, В. Федорова, С. Фірсова, С. Римського.

Таким чином, за період останньої чверті XIX – перших двох десятиліть XXI ст. були опубліковані різного формату, змісту та якості праці, які витворили історіографію участі представників православного духовенства Правобережжя в другій половині XIX – на початку XX ст. у національно-культурному, духовно-освітньому, церковно-опозиційному та революційному рухах супроти російського самодержавства та устоїв ПРЦ, у реформуванні й українізації богослужіння і церковного життя в Україні, створенні національної автокефальної церкви та підготовці кадрів служителів для її потреб. Відтак

завданням нашого дослідження є наповнення заявленої тематики новими подіями, нововиявленими фактами та інформацією в контексті визначеної мети і завдань для здійснення ґрунтовного аналізу, переосмислення ролі частини українського духовенства ПРЦ в модернізаційних процесах національного церковного життя другої половини XIX – початку XX ст., проведення систематизації та узагальнення виявленого матеріалу з метою наукової реабілітації і визначення внеску православного духовенства у національно-культурне і духовно-освітнє відродження українського народу вказаного періоду.

У підрозділі 1.2 *«Характеристика джерел»* виявлено, систематизовано та верифіковано джерельне забезпечення, поділене автором на наступні основні групи:

- 1) неопубліковані архівні матеріали;
- 2) опубліковані документи та законодавчі акти;
- 3) епістолярій;
- 4) мемуарна література (спогади, щоденники, рукописи учасників подій);
- 5) періодичні видання другої половини XIX – початку XX ст.

Праця базується на залученні з теми дослідження документів із 20 фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України), двох фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, м. Київ (ЦДАВО України), одного фонду Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського (ІР НБУВ), 7 фондів Державного архіву Хмельницької області (ДАХМО), 7 фондів Російського державного історичного архіву, м. Санкт-Петербург (РДІА). Сумарно введено до наукового обігу понад 280 справ документів названих державних архівів.

Найбільша частина матеріалів, використаних у роботі, зосереджена у фондах ЦДІАК України. Документальні справи цього архіву, які характеризують загальний стан життя православної церкви та переслідування в ній опозиційного руху на Правобережній Україні з боку російської центральної й місцевої державної і духовної влади ПРЦ упродовж 1850–1914 рр., зосереджені у фонді 442 *«Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора»*. Основні матеріали про участь представників православного духовенства в опозиційних виступах до самодержавства та в революційному

русі зосереджені у фондах імперських правоохоронних органів: Київського, Подільського і Волинського губернських жандармських управлінь (ф. 274, ф. 301 та ф. 1335 відповідно), Київського охоронного відділення (ф. 275).

Важливу групу документальних джерел із теми дослідження складають матеріали семи опрацьованих фондів св. Синоду РДІА. У них зафіксовано факти, пов'язані зі спробами українізації церкви, про політичну неблагонадійність представників духовенства, їх причетність до революційного руху, про виступи і заворушення в духовних навчальних закладах тощо. Із цих фондів також опрацьовано й використано справи, починаючи із 1852 р., пов'язані з програмою св. Синоду по створенню церковно-історичних та статистичних описів православних єпархій всієї імперії, зокрема в українських губерніях.

Додаткову інформацію з теми нашого дослідження мають неопубліковані документи фондів ЦДАВО України. Насамперед це слідчі справи каральних органів радянської влади 1920–1930-х рр., які влаштували політичний терор і розправу над українським православним духовенством у контексті «сталінської боротьби з релігією». Під політичні репресії підпадали, насамперед, ті священнослужителі, які працювали на ниві українського національно-культурного відродження і визвольного руху наприкінці ХІХ – у перші десятиліття ХХ ст. і опинилися в полі зору радянської влади.

Схожі за змістом і характером документи й матеріали про представників українського православного духовенства другої половини ХІХ – початку ХХ ст., які брали участь у національно-духовного відродженні, зберігаються у фондах ІР НБУВ.

З-поміж обласних архівів України в контексті нашого дослідження досить насичений відповідними документами і матеріалами ДАХМО. У фондах Подільської православної єпархії (ф. 315), Канцелярії подільського губернатора (ф. 228), у щорічних звітах подільського губернатора за 1880–1905 рр. достатньо повно представлені матеріали про стан місцевої єпархії, участь окремих священнослужителів в опозиційному русі до місцевої ПРЦ, їх спроби по українізації православної церкви, про вплив краєзнавчого руху та історико-статистичних описів Подільської єпархії на розвиток національно-культурного відродження у регіоні тощо.

Крім архівних матеріалів, які забезпечили наукову новизну дослідження, нами опрацьовано й використано низку законодавчо-правничих зведень, збірників документів про національно-культурний та духовно-освітній рух в Україні, статuti, звіти про діяльність громадських організацій і товариств відповідного спрямування. Зокрема, важливим джерелом для висвітлення державно-правової політики російської влади щодо православної церкви та її керівництва (св. Синоду) є «Полное собрание законов Российской империи» та «Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи». Водночас, для повноцінного розкриття теми дисертації важливими є збірники документів, присвячені українському національному відродженню, мовному питанню, проблемі перекладу українською мовою Св. Письма впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст., спробам українізації церковного богослужіння, у тому числі протоієреєм В. Гречулевичем у 1848–1852 рр.

Для з'ясування кількісних та якісних показників стану і розвитку православної церкви, чисельності віруючих й церковного кліру в Правобережній Україні на межі ХІХ–ХХ ст. використано матеріали «Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г.», зокрема окремі томи по Київській, Волинській і Подільській губерніях, а також опубліковані щорічні огляди і звіти відповідних губернаторів про свою діяльність у ввірених їм адміністративно-територіальних одиницях із початку 1870-х рр. і до 1914 р.

Окремі факти про події, участь в опозиційній діяльності до ПРЦ представників українського духовенства взято з томів «Важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственными преступлениям» за 1892–1903 рр. Сюди ж можна віднести опрацьовані нами археографічні збірники, присвячені революційним подіям 1905–1907 рр. в Україні та її окремих регіонах, насамперед Правобережжю.

Окрему підгрупу джерел склали статuti Волинського церковно-археологічного товариства, Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, Подільського церковного історико-археологічного товариства та інших організацій краєзнавчого спрямування, а також опубліковані щорічні звіти про їх діяльність, в яких чітко простежується

наукова і просвітницька діяльність їх членів із числа духовенства в справі українського національно-культурного відродження.

Вагому групі з-поміж джерел становить епістолярій відомих громадських, просвітницьких і наукових діячів, в тому числі духовного сану, їхні судження стосовно тих чи інших подій, проектів, окремих постатей, які безпосередньо стосуються теми дисертації. Серед іншого, маємо на увазі листування на початку ХХ ст. І. Огієнка з священнослужителями, студентами Київської духовної академії, тривалу переписку Ю. Сіцінського з М. Грушевським, добірку листів О. Лотоцького щодо перекладу українською мовою Євангелія.

Важливими для розуміння епохи, поглядів, вчинків, дій православного духовенства та віруючих в Україні досліджуваного періоду є опубліковані спогади і мемуари учасників та свідків боротьби в ПРЦ за українізацію православ'я, національно-культурне відродження. У зв'язку з тотальними репресіями стосовно православного духовенства, які здійснював радянський атеїстичний режим у 1920-ті – на початку 1950-х рр., мемуарна література про православну церкву в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. та її постатей в основному видавалася українською діаспорою. Чимало змістовного матеріалу, цінних характеристик та оцінок представників духовенства Правобережжя подали у своїх мемуарах такі відомі учасники національного відродження, українського визвольного руху та революції 1917–1921 рр., діячі і науковці української еміграції, як І. Огієнко, В. Біднов, Д. Дорошенко, І. Гарба, Б. Лаврівський, Є. Чикаленко. Зазначені мемуари почасти корисні як методологічні засади для сприйняття православного духовенства, сподівання на його активне залучення до боротьби за незалежність України та участь у створенні національної автокефальної церкви.

При підготовці дисертації суттєве місце серед використаних джерел посіли періодичні видання досліджуваного періоду. Певну цінність містять статті, матеріали, інформації, некрологи про діячів православної церкви, про церковно-парафіяльну й семінарську освіту, про церковне життя у цілому, які публікувалися в офіційних газетах «Волинские епархиальные ведомости», «Подольские епархиальные ведомости», «Киевские епархиальные ведомости».

Водночас автор послуговувався матеріалами не тільки періодики другої половини ХІХ – початку ХХ ст., але й такими виданнями останньої

чверті ХХ – початку ХХІ ст., як «Українське православне слово», «Наша віра», «Релігія та Соціум», світськими газетами і журналами, що видаються в Україні й містять статті, спогади, документи з теми дослідження.

Опрацьована і використана джерельна база дослідження достатньою мірою дозволила заповнити прогалини в історіографії проблеми, ввести до наукового обігу чимало нових раніше неопублікованих документів і матеріалів, які доповнили наші знання про українське національне відродження та участь в ньому представників православного духовенства Правобережжя, виконати поставлені в роботі мету і дослідницькі завдання, довести висунуті автором наукові положення й концептуальні засади означеної наукової проблеми.

У підрозділі 1.3. *«Теоретико-методологічні засади та методи дослідження»* подано характеристику теоретико-методологічного інструментарію, принципів та методів наукового дослідження проблеми.

Вивчення історії національно-культурного і духовного відродження в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. та участі у ньому представників духовенства і віруючих ПРЦ, яке стало підґрунтям для відродження Української автокефальної православної церкви, неможливе без теоретико-концептуального осмислення фактів і подій минулого. Насамперед, це стосується методології, тобто застосування сукупності наукових принципів та методів для досягнення мети і вирішення завдань, поставлених у цій науковій праці.

У сучасній українській історіографії методологію досліджень опозиційного руху в середовищі православної церкви, боротьби за її українізацію та участі в революційних процесах вказаного періоду розробляли й обґрунтували сучасні українські історики, зокрема, О. Реєнт, В. Сарбей, Я. Грицак, Г. Винарчук, О. Гринів, Г. Касьянов, Г. Надтока, А. Зінченко, В. Меша, Ю. Хитровська, П.-Р. Магочій. Праці згаданих науковців, не зважаючи на окремі дискусійні розходження у поглядах, об'єднані ідеєю, теоретичними і концептуальними засадами бачення, дослідження та викладу проблем як узагальненого розвитку українського національного відродження, так і такої його важливої складової як духовне відродження, що відбувалося в умовах жорсткого протистояння цим процесам церковного кліру російської православної церкви – оплоту імперської політики самодержавства в Україні.

При розробці матеріалів дисертаційного дослідження автор базувався на положеннях «Конституції України» та Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Основний Закон України, як і Закон «Про свободу совісті та релігійні організації», не тільки гарантують рівноправність усіх громадян будь-якого віросповідання та свободу совісті, але й спрямовані щодо протиправних дій стосовно існуючих у державі церков та релігійних об'єднань, визнають діяльність Української православної церкви Київського патріархату і створеної на її базі в грудні 2018 р. автокефальної Православної церкви України, яка оголосила себе спадкоємицею та правонаступницею процесів і завоювань на тлі національного відродження та українізації православної церкви у другій половині XIX – на початку XX ст.

Виходячи зі стану наукової розробки проблеми та особливостей джерельної бази, характеру теми дисертації, мети й завдань, нами було використано низку наукових принципів і методів. Їх урахування та застосування під час виконання наукової праці дало змогу обрати найбільш оптимальні з них. У теоретико-методологічну основу дослідження було покладено використання загальнонаукових принципів історизму, об'єктивності, діалектичного розуміння історичного процесу, системності й плюралізму.

Для досягнення поставленої мети і завдань наукової праці було застосовано комплекс загальнонаукових та історичних методів у вивченні проблеми. Враховуючи комплексний характер теми, її тісний зв'язок з українською літературою, літературознавством, історією України, релігієзнавством, краєзнавством, архівознавством, соціологією та іншими науками, використано міждисциплінарні підходи, орієнтовані на залучення окремих даних та методик цих галузей знань.

З урахуванням вищезазначених принципів, методів та підходів ми визначили терміни – ключові слова і поняття, що вживаються в праці й допомагають з'ясувати сутність участі представників православного духовенства в українському національному відродженні вказаного періоду. Для нашої наукової роботи визначальними є такі поняття: «українська нація», «національна ідея», «національна свідомість», «національне відродження», «національно-культурне відродження», «національно-духовне відродження»,

«православне духовенство», «українізація православної церкви», «реформа православної церкви», «опозиційна діяльність представників духовенства».

Таким чином, розглянуті основоположні методологічні принципи та наукові методи в сукупності дозволили поєднати теорію і практику наукового дослідження, виконати поставлені мету й завдання дисертації. Водночас з'ясовано термінологічні поняття, що дозволяє всебічно висвітлити процес участі представників православного духовенства і віруючих Правобережжя в українському національно-культурному й духовно-освітньому відродженні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

У другому розділі – **«Православне духовенство в умовах трансформації суспільного та релігійного життя (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)»** висвітлено різні аспекти становища священнослужителів, які сприяли усвідомленню ними необхідності участі в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні.

У підрозділі 2.1 *«Соціально-економічне становище духовенства»* узагальнено відомості щодо умов його життя та діяльності, які виникли із утвердженням на Правобережжі порядків Російської імперії. Інкorporація Правобережної України до Російської імперії наприкінці ХVІІІ ст. в релігійно-духовному житті призвела до включення цього регіону в орбіту ПРЦ, до поступової втрати українцями національних рис, самобутності обрядової сфери національного православ'я. Переважна більшість православного духовенства і церковнослужителі українських єпархій ПРЦ були зросійщені й віддано служили російській церкві та самодержавній владі. Система церковного управління, ієрархічна підпорядкованість були надмірно централізовані, бюрократизовані й цілком залежали від державного впливу, що сповільнювало й обмежувало реформаторський потенціал в православній церкві.

У підрозділі 2.2 *«Передумови участі представників духовенства в українізації та демократизації церкви, реформаційних процесах у суспільстві»* акцентовано на тому, що незважаючи на постійну ротацію місцевих священників українських єпархій ПРЦ на відряджених із російських губерній, яку здійснював св. Синод, у другій половині ХІХ ст. серед місцевого духовенства понад 50% становили українці. Це забезпечувало національну

і соціальну базу для появи серед українського духовенства патріотично налаштованих виразників.

Національно свідомі священнослужителі під впливом українського національно-культурного руху упродовж досліджуваного періоду організовано чи стихійно розробляли, вдосконалювали і поглиблювали відповідно до соціально-економічної, політичної та релігійної ситуації заходи щодо повернення втрачених позицій українським православ'ям, українізації церкви та реформування ПРЦ. Вони урізноманітнювали форми і методи такої діяльності, розширювали власне середовище за рахунок притоку нових прихильників та діячів національно-культурного руху в українських регіонах, що перебували під владою Російської імперії.

Третій розділ – **«Перші прояви українського національного відродження у православній церкві»** присвячено аналізу найбільш ранніх спроб розпочати українізацію ПРЦ на Правобережжі, зокрема через намагання видати українські переклади Св. Письма та у межах роботи закладів духовної освіти.

У підрозділі 3.1 *«Рух у середовищі духовенства за українізацію православної церкви. Перші переклади українською мовою Святого Письма»* розкрито спроби подвижників відродити українське православ'я, його національні традиції, вірування, реформувати систему церковного управління шляхом впровадження української мови в богослужіння та зробити переклад рідною мовою Біблії й впровадити її в практику релігійного життя, а також збірників проповідей, іншої богослужбової літератури, що суттєво зміцнило б позиції українського православ'я. Важливу роль у цьому процесі відіграли такі відомі діячі українського національно-культурного і духовного відродження, як М. Шашкевич, П. Морачевський, П. Куліш та І. Пулюй, які першими розпочали роботу над перекладами українською мовою біблійних творів, та подільський протоієрей В. Гречулевич, котрий опублікував низку видань, зокрема «Проповіді малоросійською мовою», «Катехізичні бесіди», і до кінця свого життя проводив богослужіння українською мовою. Це був перший досить вдалий досвід перекладів православних писань, який сповна був розвинений і впроваджений в практику у роки революції 1905–1907 рр.

У середині XIX ст. у середовищі прогресивної інтелігенції, в освітніх закладах Правобережжя створювалися краєзнавчі гуртки й осередки, які, обґрунтовуючи право на існування й розвиток українського народу. Центром народознавчих досліджень Східного Поділля стала православна духовна семінарія у Кам'янці-Подільську. Впродовж 1849–1855 рр. у навчальному закладі діяв гурток викладачів і вихованців з демократичними поглядами, які займалися збиранням та популяризацією зразків народних традицій, самобутності, вірувань подільського села, вивчали історію краю.

У підрозділі 3.2 *«Протестний та революційний рух у закладах духовної освіти в другій половині XIX ст.»* висвітлено діяльність українських громад, гуртків, таємних книгозбірень, ведення пропаганди за українізацію духовної освіти та революційної пропаганди в духовних навчальних закладах Правобережної України.

Спочатку вимоги, які висувалися семінаристами, мали локальний характер: покращення побутових умов, звільнення ненависних наглядачів. Із появою і розвитком в Наддніпрянській Україні громадівського руху, з активізацією національного відродження в семінарське середовище проникають ідеї відновлення національної церкви, її українізації.

Друга половина XIX – початок XX ст. для духовних освітніх закладів, насамперед семінарій та Київської духовної академії, позначилася необхідністю їх реформування, демократизації, зрівняння у правах із закладами світської освіти, ліквідації догматизму і схоластики в навчанні, казарменого способу побуту семінаристів та студентів. У семінаріях та Київській духовній академії створювалися українські громади та гуртки, таємні книгозбірні, поширювалася заборонена владою література, розгортався революційний рух, велася пропаганда за українізацію духовної освіти. У результаті таких процесів у духовних навчальних закладах тодішньої України була вихована у патріотичному дусі ціла плеяда їх випускників – діячів національно-духовного відродження та визвольного руху (О. Лотоцький, В. Чехівський, В. Липківський, Марко Грушевський, Ю. Сіцинський, А. Гриневич, С. Єфремов, С. Руданський, М. Леонтович).

Четвертий розділ **«Соціально орієнтована діяльність православного духовенства на Правобережжі»** розкриває особливості взаємодії

священників з парафіянами у контексті сприяння у вирішенні різноманітних селянських проблем та надання благодійної допомоги.

Підрозділ 4.1 «*Православне духовенство на захисті прав і свобод селянства*» відображає проблему взаємин православної російської церкви з українським селянством у другій половині XIX – на початку XX ст.

Встановлено, що значна частина пастирів, особливо вихідців із спадкових українських священницьких родин, достойно несли Божу службу, користувались моральним авторитетом у селян, засновували церковно-парафіяльні школи і викладали у них, виступали мировими посередниками у стосунках між селянами, у різних формах захищали селян від поміщиків і чиновників у судах та інших установах, підтримували повстання, заворушення, страйки та інші форми боротьби селян проти визискувачів. Особливо у час проведення аграрної реформи 1861 р. та російської революції 1905–1907 рр.

У досліджуваній період серед духовенства православної російської церкви в українських регіонах більш рельєфним став поділ на ортодоксальних пастирів, які цілком обслуговували інтереси самодержавства й вищої духовної влади, виступали проти реформ церкви, будь-якої її українізації, були прихильниками уряду в придушенні українського національно-культурного і революційного рухів, та патріотично налаштованих ліберальних і радикальних священнослужителів. Саме представники цієї частини духовенства, які часто були вихідцями зі спадкових українських пастирських родин, захищали місцеве населення від русифікації, відстоювали національну мову, культуру, соціальні права пастви, особливо селянства, відроджували українське православ'я, що опиралося на вікові традиції і було одним із чинників розвитку національно-культурного й визвольного рухів, боротьби за автокефалію української православної церкви. Але таке духовенство зазнавало переслідувань з боку імперської та духовної влади.

Оцінюючи діяльність представників православного церковного кліру у суспільних процесах в Україні у XIX – на початку XX ст., наголошуємо, що переважно саме зі спадкових священницьких родин у досліджуваній час походила низка діячів, які після отримання духовної освіти не стали церковнослужителями, а присвятили своє життя українському відродженню, активній участі в національно-культурному русі, ставши відомими

українськими письменниками-класиками (С. Руданський, А. Свидницький, І. Нечуй-Левицький), ученими (О. Бодяньський, Ф. Лебединцев, Марко Грушевський, П. Житецький, О. Кістяківський, К. Широцький, В. Біднов, С. Єфремов, О. Лотоцький, М. Біляшівський), композиторами (М. Леонтович), діячами кооперації (В. Доманицький).

У підрозділі 4.2 *«Благодійницька діяльність»* охарактеризовано вагомий напрямок роботи православної церкви, який мав важливе суспільне значення і сприяв тісній співпраці та зближенню духовенства з віруючими.

Насамперед, вона проявилася у заснуванні за безпосередньої участі місцевих священників добродійних попечительств, братств, притулків, комітетів, організації благодійних акцій на користь знедолених та бідняків, наданні матеріальної підтримки у сільській місцевості школам, яслам, лікарням. Благодійністю активно займалися православні попечительства при храмах і монастирях, церковні братства Івана Богослова, парафіяльні громади, які заодно брали участь у роботі багатьох державно-громадських та приватних благодійних товариств, комітетів, фондів, що виникли у другій половині XIX – на початку XX ст. Саме активна участь у добродійності представників патріотично налаштованого духовенства була визначальною в їх громадській діяльності, справжнім стрижнем довіри у пастви, робила значний внесок в українське національно-культурне відродження.

Найбільш значимі досягнення духовенства у національно-культурних і духовно-освітніх процесах на Правобережній Україні досліджено у п'ятому розділі – **«Священнослужителі у боротьбі за українізацію освіти, науки і культури»**.

Взаємодію священницьких кіл з освітнім середовищем в напрямку українізації показано у підрозділі 5.1 *«Духовенство і освіта в Правобережній Україні»*.

Національно-культурне відродження в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. було безпосередньо пов'язане з процесами українізації початкової, середньої і вищої світської та духовної освіти, як основи формування української нації. Незважаючи на Валуєвський циркуляр, Емський указ, інші схожі за змістом акти, спрямовані, насамперед, на заборону вживання української мови, недопущення будь-яких проявів українства

в системі освіти, національно-патріотичні сили відшукували можливості, шляхи, форми й методи, щоб обійти репресивне законодавство і сприяти українізації освіти в контексті національного відродження. Встановлено, що значну роль у цьому процесі відігравали проукраїнськи налаштовані представники міського і сільського духовенства ПРЦ, у віданні якого у досліджуваній період перебувала початкова церковно-парафіяльна освіта, що суттєво за кількісними показниками переважала міністерську (державну).

Діяльність освітніх закладів, їхні навчальні програми, учнівський і викладацький контингент, матеріальна база цілком відповідали ідеологічним настановам світської та духовної влади, перебували під їх пильним постійним контролем. Проте більшість церковнопарафіяльних шкіл засновувалися та розбудовувалися завдяки громадській ініціативі багатьох священників і сільських громад, що почасти виводило такі навчальні заклади за стандарти урядових та синодальних вимог, вони піддавалися впливу національного чинника у навчанні й вихованні. Піддавшись такому впливу, випускники початкових шкіл, духовних училищ, продовжуючи навчання в духовних семінаріях, руйнували усталені стереотипи студіювання та як національно свідомі, патріотично налаштовані випускники поповнювали лави українофілів, борців за реформу духовної освіти, активних діячів національно-культурного відродження.

У підрозділі 5.2 *«Роль духовенства в розвитку науки і краєзнавства»* змальовано внесок священнослужителів у розвиток наукових досліджень та становлення національного краєзнавства.

У середині XIX ст. св. Синод для підвищення іміджу й обґрунтування єдності всіх православних церков у Російській імперії розробив програми, які передбачали історичні дослідження усіх єпархій, описи їх церков, парафій, монастирів, дозволив для реалізації цього проекту створювати єпархіальні історико-статистичні комітети, архівні комісії та інші наукові об'єднання під своїм суворим контролем і цензурою. У результаті постали Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, Волинське церковно-археологічне товариство, Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській духовній академії, в діяльності яких провідну роль відігравали представники православного духовенства.

Такі інституції активно готували загальні історичні описи єпархій і, всупереч вимогам цензури св. Синоду, значно розширили межі досліджень. Вони видавали не тільки церковні описи, але й праці про історію окремих губерній, міст, містечок, сіл, археологічні карти регіонів, історичні монографії, збірки документів та матеріалів. Масив таких напрацювань сприяв становленню і розвитку української історичної науки, започаткував в її складі регіональні галузі краєзнавства: «поділлєзнавство», «волинезнавство», «києвознавство». Під впливом цього процесу в другій половині XIX – на початку XX ст. відбулося формування і становлення краєзнавчого руху, у цілому національного краєзнавства. Завдяки такій діяльності чимало священнослужителів та випускників духовних освітніх закладів стали відомими науковцями (В. Антонович, М. Орловський, М. Теодорович, Л. Похилевич, М. Петров, Ю. Сіцінський), а їх творча спадщина й сьогодні живить розвиток історичної та суміжних наук в Україні.

Підрозділ 5.3 *«Місце духовенства в розвитку культури України»* присвячений роботі священників на українській культурницькій ниві.

Встановлено, що впродовж досліджуваного періоду православне духовенство зробило значний внесок у розвиток національної світської та духовної культури. Його представники, випускники духовних освітніх закладів залишили вагомий слід в українській художній літературі XIX – початку XX ст. (С. Руданський, А. Свидницький, К. Шейковський, І. Нечуй-Левицький), в музичному мистецтві (М. Лисенко), у фольклорно-етнографічному вивченні українських обрядів, традицій та побуту регіонів (М. Орловський, С. Руданський, А. Свидницький, М. Сімашкевич, Ю. Сіцінський), у створенні та розбудові єпархіальних давньосховищ і музеїв (М. Петров, О. Фотинський, Ю. Сіцінський, М. Яворовський), в дослідженні, охороні, використанні історико-культурної спадщини українського народу (М. Сімашкевич, М. Багинський, Ю. Сіцінський), у розвитку єпархіальних бібліотек та бібліотечної справи загалом (О. Фотинський, Ю. Сіцінський), у перекладах українською мовою Св. Письма (В. Гречулевич, єпископ Парфеній (П. Левицький), О. Лотоцький, Ю. Сіцінський), у діяльності товариств «Просвіта» (О. Лотоцький, Ю. Сіцінський, К. Старинкевич). Саме така діяльність національно-свідомого духовенства зміцнювала позиції

українського народу, в умовах політики русифікації сприяла розвитку української мови, літератури, історії, музейної та бібліотечної справи.

У шостому розділі «**Патріотичне духовенство в революції 1905–1907 рр.**» автор переконливо показав, що православні священники Правобережжя не стояли осторонь перших масштабних революційних потрясінь в Російській імперії.

Зокрема, у підрозділі 6.1 «*Духovenство в подіях російської революції 1905–1907 рр.*» йдеться про його конкретні кроки у ключових революційних подіях.

Події російської революції 1905–1907 рр. повною мірою виявили кризу в православній церкві, її закостенілість, надмірну централізацію, повну підпорядкованість самодержавній владі, суттєве відставання від релігійного життя зарубіжних європейських християнських країн. В українських православних єпархіях активізувалася боротьба за українізацію духовної освіти та церковної служби, що призвело до різкого збільшення числа національно-свідомих і патріотично-налаштованих священнослужителів та представників кліру, готових відстоювати ідеї автокефалії православної церкви. Таким чином закладалися основи для відновлення незалежності Української церкви від ПРЦ.

У революційні 1905–1907 рр. православне духовенство розділилося на два ворогуючі табори: перший, найбільший, консервативний за своєю суттю, об'єднав священнослужителів навколо самодержавної влади і св. Синоду, боровся з революцією за збереження монархії та прогнилих устоїв ПРЦ, проти церковно-реформаторського руху, поповнював лави чорносотенців, чим зазнавав осуду суспільства й мирян. Другий табір згуртував радикальні і ліберальні кола духовенства, діячів українського національного та духовного відродження, які підтримали революцію, буржуазно-демократичні перетворення, стали серцевиною церковно-реформаторського руху й боротьби за українізацію церкви і, таким чином, обстоювали права, національні традиції, менталітет українського православ'я, який вирізняв його в системі ПРЦ, створювали передумови автокефалії української церкви.

Представники радикальних та ліберальних кіл духовенства, які відновлювали традиції української православної церкви, взяли участь

у подіях революції 1905–1907 рр. у таких основних формах: 1) підтримка революційної агітації, демонстрацій трудящих, мітингів, страйків, виступів селян і робітників за свої права, свободу й землю, за що представники духовенства зазнавали переслідувань з боку імперських каральних органів; 2) широкий протестний рух учнівської та студентської молоді усіх духовних навчальних закладів, спрямований проти самодержавства, за кардинальне реформування духовної освіти та її українізацію; 3) розробка і підтримка ініціатив щодо реформування та українізації духовної освіти й церковного життя загалом; 4) депутатська діяльність представників українського духовенства у Державних думах, лобювання окремих ініціатив щодо реформування та українізації церкви, законопроекти з українізації початкової освіти (депутати-священники А. Гриневиц, М. Безсонов, В. Солуха, О. Трегубов).

У підрозділі 6.2 *«Друга вирішальна спроба реформування та українізації православної церкви»* проаналізовано зусилля духовенства щодо запровадження довгоочікуваних змін у церковному середовищі.

Події російської революції 1905–1907 рр., широкий рух за українізацію церковного життя спонукали самодержавство й св. Синод дати дозвіл на здійснення перекладів українською мовою Святого Письма, молитовників та збірок проповідей. У результаті роботи головної редакційної комісії в Кам'янці-Подільську на чолі з єпископом Парфенієм спільно з комісіями Санкт-Петербурзької академії наук і св. Синоду та синодальної друкарні у Москві впродовж 1906–1911 рр. були підготовлені й надруковані українською мовою чотири Євангелія, а також перевидані збірки проповідей рідною мовою подільського протоієрея В. Гречулевича, створені у середині XIX ст. До перекладів текстів були залучені відомі російські й українські вчені, патріотично налаштовані священнослужителі і діячі «Просвіти». Українські видання біблійних творів стали найбільшим досягненням національного-духовного відродження в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., реальним внеском в українізацію православної церкви, богословською та ідеологічною основою для боротьби за її автокефалію на далеку перспективу.

Сьомий розділ – **«Українське національне відродження і духовенство напередодні першої світової війни (1907–1914 рр.)»**. У ньому розкрито як в умовах реакційної політики уряду українські священницькі кола

продовжували відстоювати національно-культурні й духовно-освітні починання.

У підрозділі 7.1 *«Наслідки революції 1905–1907 рр., їх вплив на становище та подальшу реформацію церкви»* автор проаналізував, як будучи під тиском, зазнаючи переслідувань, патріотично налаштовані представники духовенства, учні й студенти духовних навчальних закладів відстоювали свої права, виступали за демократизацію православної церкви і, головне, за українізацію духовного життя.

Головним наслідком російської революції 1905–1907 рр. та періоду до початку Першої світової війни для українських єпархій ПРЦ стали активізація і радикалізація церковно-реформаторського руху, посилення в його складі ліберальних обновленців. Вони висунули на порядок денний вимоги демократизації релігійного життя, відокремлення церкви від російської імперської держави, послаблення або ліквідацію влади св. Синоду на користь церковної автономії в Україні та автокефалії української церкви. Також представники українського духовенства виступали за повернення до принципів виборності керівних посад, надання більш широких прав церковним парафіям та в їх діяльності мирянам, перебудову закладів духовної освіти в контексті зрівняння зі світською, широке впровадження в систему богослужіння українських народних звичаїв і обрядів. Починаючи з 1905 р., ці реформи дебатувалися під час роботи єпархіальних з'їздів духовенства, у фракціях російських Державних дум, у церковній та світській періодиці, і викликали резонанс у тогочасному суспільстві. Проте до початку Першої світової війни самодержавний уряд, св. Синод та консервативні кола духовенства не допустили проведення важливих необхідних реформ і обмежилися лише певними поступками та здійсненням косметичних перетворень, які не порушували основ ПРЦ, і таким чином питання радикальної перебудови православної церкви залишалися чинними на перспективу.

У підрозділі 7.2 *«На шляху до автокефалії Української православної церкви»* обґрунтовано послідовність вимог українського руху духовенства, який прагнув не лише повернути суспільству й мирянам колишні національні традиції, звичаї та обряди, відстоював справу поглиблення боротьби за

українізацію духовної і світської освіти, повернення богослужіння в храмах українською мовою, а й добитися реалізації автокефалії православної церкви.

Важливими досягненнями церковно-реформаторського руху в Україні стали радикальні виступи прогресивної частини духовенства, учнівської й студентської молоді та мирян за українізацію закладів духовної освіти, церковного життя, участь у перекладах українською мовою Св. Письма, молитовників, проповідей, і поширення таких видань, що частково було реалізовано у 1905–1914 рр. Основним результатом такої діяльності стало зростання табору національно-свідомих, патріотично налаштованих священнослужителів й діячів українського національного та духовного відродження, подвижників української православної церкви.

Хід церковно-реформаторського руху в українських регіонах призвів до того, що саме з початку ХХ ст. і до Першої світової війни подвижники української церкви набули свого національно-патріотичного загартування, прийшли до усвідомлення необхідності автономії української церкви від ПРЦ, виховали відповідні кадри для боротьби за її автокефалію, яка була реалізована в роки Української революції 1917–1921 рр. та на жовтневому 1921 р. Всеукраїнському церковному соборі в Києві, що проголосив створення незалежної від РПЦ Української автокефальної православної церкви, яка діяла до 1930 р. Серед її фундаторів і очільників були насамперед такі діячі українського національно-культурного руху, як перший митрополит УАПЦ В. Липківський, єпископи УАПЦ А. Гриневич, Марко Грушевський, її теоретики і практики І. Огієнко, О. Лотоцький, В. Чехівський, священнослужителі, які у 1920-ті рр. прийшли служити в храми УАПЦ, маючи досвід духовної діяльності кінця ХІХ – початку ХХ ст.

У результаті вивчення діяльності духовенства Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні другої половини ХІХ – початку ХХ ст., було отримано низку конкретних **висновків**.

З'ясування *стану розробки поставленої проблеми в історіографії* дозволило визначити основні етапи й особливості її наукового вивчення, виокремити малодосліджені та невивчені напрями.

У процесі виявлення та систематизації *джерельної бази* було здійснено верифікацію матеріалів, визначено загальний рівень інформативності та

можливості їх використання. Архівні справи, які безпосередньо стосуються участі духовенства в національно-культурному відродженні України другої половини XIX – початку XX ст., найменш вивчені або такі, котрі зовсім не використовувалися дослідниками, що дало змогу автору опрацювати чимало документів і матеріалів та вперше ввести їх до наукового обігу.

Робота виконана на сучасних *zasadaх методології та теорії* історичних досліджень, підґрунтя яких склали основоположні принципи науковості, об'єктивності, історичної правди, системності та новітні напрацювання української і зарубіжної історичної й релігієзнавчої науки, у тому числі здобутки науковців української діаспори в галузі досліджень історії православної церкви та участі її національно-свідомого духовенства в національному і духовному відродженні України в означених хронологічних межах. Науковим інструментарієм у підготовці дисертації стали історико-порівняльний, хронологічний, аналізу і синтезу, просопографічний та біографічний *методи дослідження*, які дозволили виконати поставлені в ній мету і завдання.

Охарактеризовано *становище православного духовенства та церкви в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.* Доведено, що у той період православна російська церква та підвладні їй українські єпархії у своєму розвитку докорінно відстали від рівня організації християнських церков у Європі та світі, які мали демократичні засади діяльності, позбавлені одержавлення, були більш гуманістичними і пристосованими до тогочасних умов. Деспотично централізована ПРЦ повністю залежна від російського самодержавства, продовжувала зберігати застарілі патріархальні устої, відмовилася від радикальних реформ у духовній освіті, управлінні та богослужінні в церкві, робила все залежне від неї, щоб реалізовувати імперську політику русифікації України, не допустити опозиційного руху проти вищої державної і духовної влади, особливо відродження українського православ'я та українізації православної церкви.

Проаналізовано *причини, які сприяли появі в середовищі місцевого духовенства священнослужителів – діячів українського національного і духовного відродження.* Констатовано, що з числа кліру на місцях понад 50% становили українці. Це забезпечувало національну і соціальну базу

для появи серед українського духовенства патріотично налаштованих виразників. Під впливом національного відродження та визвольного руху в Україні у вказаний період об'єктивно склалися умови, коли серед учнівської молоді духовних семінарій та Київської духовної академії, духовенства єпархій та парафій зростали національно свідомі діячі, які виступили за відродження українського православ'я з його народними традиціями, віруваннями, за переклади українською мовою Св. Письма, молитовників та проповідей, за українізацію духовної освіти і церковного життя, що на початку XX ст. поставило на порядок денний в підросійській Україні проблему надання автокефалії православній церкві.

Простежено *здобутки та невдачі першої спроби запровадження в церквах богослужіння українською мовою та здійснення відповідних перекладів Святого Письма (кінець 1840-х – початок 1880-х рр.)*. Досліджено, що найвищим здобутком першого і початку другого етапів українського національного відродження у XIX ст. стала спроба національно свідомого духовенства і мирян здійснити українізацію православної церкви, яка припала на кінець 1840-х – початок 1880-х рр. Серед українського духовенства почався рух за відновлення позицій національного православ'я, запровадження української мови у церковній службі, здійснення перекладу рідною мовою Біблії та богослужбових книг. Значний вплив на розвиток цього руху мав подільський протоієрей В. Гречулевич, який уперше в історії православ'я видав низку перекладених українською мовою збірок. Не зважаючи на те, що російське самодержавство і св. Синод ПРЦ не допустили видання українських перекладів Біблії і поширення проповідей українською мовою В. Гречулевича та його послідовників, ці переклади були відомі в Україні і сприяли процесу українізації православної церкви, стали підґрунтям до подальшої боротьби (зокрема, ці переклади були опубліковані і перевидані під час революції 1905–1907 рр. та Української революції 1917–1921 рр. у нових редакціях). Також низка священнослужителів всупереч офіційній забороні проводили богослужіння в храмах українською мовою, були прикладом для решти духовенства в Україні, здійснивши значний внесок в українізацію церкви та процес національно-культурного відродження.

Висвітлено участь представників духовенства у захисті прав і свобод селянства у 1850-ті рр. – на початку ХХ ст. Встановлено, що радянська історіографія розглядала православне духовенство, в першу чергу сільське парафіяльне, насамперед з огляду на його упереджені та антагоністичні стосунки з селянством. Проаналізовані в дослідженні матеріали засвідчують, що такі відносини не мали широкого характеру, швидше були винятками в окремих парафіях, де священниками служили чужинці – відряджені з парафій суто російських губерній, які не знали й часто не бажали вивчати ні української мови, ні традицій, ані специфіки повсякденного життя місцевих селян. Насправді, більшість українських пастирів користувалися авторитетом у селян, розвивали церковно-парафіяльну освіту, захищали селян від утисків поміщиків і чиновників в судах та державних установах, підтримували виступи, страйки селян у боротьбі за землю, свободи і права, були між селянами мировими посередниками, допомагали їм у вирішенні різних життєвих негараздів. Саме такі священники були провідниками української мови й культури на селі, зберігали народні традиції та вірування, дотичні до українського православ'я, підтримували церковно-реформаторський рух і українізацію церкви.

Розглянуто рух серед викладацького складу та учнівської молоді за реформування духовної освіти (1850-ті рр. – початок ХХ ст.). Систематизовано місце і роль духовних освітніх закладів (училищ, семінарій, Київської духовної академії) в національному та духовному відродженні у досліджуваний період. Духовна освіта з 1850-х рр. і до початку ХХ ст. постійно перебувала в кризовому стані: учнівську і студентську молодь та національно свідомих викладачів не влаштовували догматизм, схоластика в навчальному процесі, казармений побут, обмеження прав, постійний контроль смотрителів і єпархіального начальства, заборона продовження навчання у світських закладах освіти тощо. Тому в семінаріях та духовній академії звичним явищем були періодичні протести, мітинги, заворушення, страйки, які часто придушувала поліція, з вимогами лібералізації статутів закладів, докорінного реформування освіти, дотримання прав і свобод. В духовних освітніх закладах стало нормою створення серед молоді українських громад, гуртків, бібліотек забороненої літератури, народницьких і соціал-демократичних

організацій. На початку ХХ ст. лунали вимоги за введення в навчання української мови, літератури, історії України та рідного краю. Результатом цих процесів було те, що духовні освітні заклади підготували чимало вихованців, які стали діячами і подвижниками українського національно-духовного відродження й визвольного руху, зробили значний внесок у розвиток автокефалії Української православної церкви.

Систематизовано роль і значення патріотично налаштованого духовенства в розвитку та українізації освіти, науки і краєзнавства. Доведено, що українське духовенство у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. взяло активну участь у створенні історичних описів, нарисів про православні єпархії, парафії, церкви й монастирі, а також про губернії, міста, містечка і села Правобережжя, які спричинили фундацію єпархіяльних історико-статистичних комітетів, церковно-історичних і археологічних товариств, архівних комісій та інших громадських науково-краєзнавчих інституцій, а кістяк їх членів склали священнослужителі, викладачі духовних освітніх закладів. Зокрема, до початку ХХ ст. опубліковано фундаментальні видання описів Київської, Подільської та Волинської православних єпархій які не втратили актуальності для нинішньої вітчизняної історичної науки. Масив виданих монографій, книг, збірників документів і матеріалів та публікацій із регіональної історії сприяв становленню й розбудові в другій половині ХІХ ст. краєзнавчого руху та регіональних досліджень, які стали базою для національної історичної науки. Краєзнавчий рух, створені його представниками численні праці, авторами яких здебільшого були духовні особи, зіграли значну роль у розвитку українського національного відродження, у формуванні національної свідомості українського народу.

Охарактеризовано участь представників духовенства – діячів українського національного відродження в революції 1905–1907 рр. та їх місце в реформаційному русі в православній церкві на засадах її українізації. Здійснений аналіз заперечує усталений погляд прибічників радянської історіографії стосовно виключно негативного ставлення духовенства ПРЦ, у тому числі українських єпархій, до революційного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст. і, особливо, до подій російської революції 1905–1907 рр. Справді, серед духовенства був значний відсоток консерваторів.

Проте аналіз джерел дає підстави стверджувати, що в українських єпархіях і парафіях національно свідоме духовенство підтримало революційні події, взяло в них активну участь, виступило на захист демократичних завоювань, прав і свобод мирян. Основними формами участі представників служителів православної церкви були такі: революційна агітація та підтримка робітничих страйків, селянської боротьби за землю та свободи; проголошення проповідей із гаслами «Геть самодержавство!»; участь у виборах до Державних дум; активне залучення священників до церковно-реформаторського руху за радикальні перетворення в ПРЦ; поява численних церковних періодичних видань, які пропагували релігійні і суспільні реформи. На порядок денний такої діяльності постали українізація духовної освіти та церкви, реорганізації ПРЦ на користь українського православ'я. Саме в подіях революції 1905–1907 рр. у середовищі українського духовенства сформувалися активні діячі національно-духовного відродження, які зробили значний внесок у майбутню автокефалію Української церкви.

Узагальнено *процес реформування православної церкви напередодні Першої світової війни*. У кризові післяреволюційні 1907–1914 рр., в умовах політичних репресій імперської влади, активність масових виступів проти самодержавства поступово спала, натомість представники патріотично налаштованого духовенства, особливо парафіяльного, продовжували підтримувати окремі селянські заворушення, виступати за українізацію православної церкви й ведення богослужіння українською мовою. Проте, в ці роки значно посилювалися церковно-реформаторський і в його складі обновленський рух, який об'єднував радикальні й ліберальні кола духовенства, що прагнули домогтися суттєвих перетворень у православній церкві, котрі не були зроблені в часи революції 1905–1907 рр. Боротьба за такі реформи перемістилася до II–IV Державних дум, де фракція духовенства з українських губерній розробляла законопроекти по запровадженню української мови в початковій освіті та церковній реформі (демократизація церковного життя і управління, вихід церкви з-під контролю держави, послаблення влади св. Синоду, автономія єпархій). Водночас продовжували відбуватися страйки в семінаріях і духовній академії за реформу духовної освіти, її українізацію, що викликало резонанс у суспільстві, серед духовенства та мирян. Однак

головні реформи православної церкви через реакційну та консервативну позицію вищої світської і духовної влади й слабкість церковно-реформаторського руху не було втілено в життя, а з початком Першої світової війни вони були перервані.

Розглянуто і систематизовано *підвалини формування процесу боротьби за автокефалію української православної церкви*. Встановлено, що в період революції 1905–1907 рр. та пізніше, до початку Першої світової війни, було чимало зроблено для відродження основ українського православ'я у складі ПРЦ, перекладу українською мовою Св. Письма, впровадження рідної мови у духовні освітні заклади та богослужіння в церквах, підготовки реформи по демократизації системи організації й управління церквою. Однак на цьому етапі розвитку Української церкви так і не було розроблено й не проголошено прибічниками національно-духовного відродження програму боротьби за її незалежність від ПРЦ. Цей процес лише обмежився дебатами в суспільстві та у середовищі українського духовенства про надання звуженої або розширеної автономії Української церкви в межах ПРЦ; сама ідея про її автокефалію тільки поставала. Водночас, головним підсумком церковно-реформаторського руху було те, що саме в той час формувалося національне усвідомлення в суспільстві необхідності існування самостійної Української церкви, були підготовлені кадри з числа патріотично налаштованого українського духовенства та мирян діячів національно-духовного відродження, які взяли на себе місію створення і розбудови під час Української революції 1917–1921 рр. Української автокефальної православної церкви. У 1920-ті рр. вони стали ієрархами УАПЦ, забезпечили священниками її парафії та храми й, зрештою, стали жертвами політичних репресій атеїстичного радянського режиму. Їх справу автокефалії Української церкви продовжили духовенство і миряни української еміграції ХХ ст. та незалежної України.

Отже, в умовах русифікаторської політики влади і св. Синоду патріотично налаштоване духовенство українських єпархій сприяло розвитку української національної і духовної культури другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Представники духовенства, випускники духовних навчальних закладів здійснили значний внесок щодо перекладів українською мовою Біблії,

молитовників, проповідей, створення єпархіальних та парафіяльних бібліотек, залишили вагомий слід в українській художній літературі, в музичному мистецтві, у фольклорно-етнографічному вивченні українських обрядів, традицій, вірувань та побуту регіонів, у створенні єпархіальних давньосховищ та музеїв, в дослідженні, збереженні та використанні історико-культурної спадщини українського народу, в діяльності українських товариств, в організації та проведенні вшанування пам'яті національних подвижників культури. Саме така діяльність національно свідомого духовенства зміцнювала український народ, відстоювала українську мову, літературу, історію, духовність, інші надбання національної культури.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Кошель О.М. Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2022. 584 с.

Рецензії

Баженова С. Кошель О. М. Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : монографія / за ред. О. В. Добржанського. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2022. 584 с. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки.* 2022. Т. 36. С. 248-251.

О. Донік. Кошель О. М. Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : монографія / за ред. О. В. Добржанського. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2022. 584 с. *Український історичний журнал.* №4. 2022. С. 231-235.

Гуйванюк М., Руснак О. Рецензія на книгу: Кошель О. М. Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : монографія / за ред. О. В. Добржанського. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2022. 584 с. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія.* № 1. 2022. С. 170–171.

Статті в зарубіжних журналах, та журналах, що входять

до наукометричних баз «Scopus», «Web of Science Core Collection»

2. Koshel O. The Movement of Podillia Clergy for Ukrainization of the Orthodox Church (Second Half of the Nineteenth – Early of the Twentieth Century). *Український історичний журнал.* 2020. № 5. P. 120-129. («Web of Science Core Collection»).

3. Oleksii Koshel. The Role of Right-Bank Ukraine's Orthodox Clergy in the Local Lore Movement (Second Half of the 19th – Beginning of the 20th Centuries). *Codrul Cosminului*. 2021. № 1 (27). P. 47-66. («**Scopus**»).

4. Олексій Кошель, Тетяна Ніколаєва. Православне духівництво й національна інтелігенція Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.: внесок у розвиток культури та просвітництва. *Український історичний журнал*. 2021. N 3. С. 41-48. («**Web of Science Core Collection**»).

5. Кошель О. Протестний рух у закладах духовної освіти України у другій половині XIX ст. *Rocznik Chełmski*. 2020. T. 24. С. 297-311.

Статті у фахових виданнях

6. Кошель О.М. Доброчинна і благодійна діяльність православного духовенства українських єпархій РПЦ (друга половина XIX ст. – початок XX ст.). *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. Чернівці, 2020. №4 (28). С. 38-42

7. Кошель О.М. Українське православне духовенство в подіях Першої російської революції 1905-1907 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2021. Т. 32. С. 149-163.

8. Кошель О. Роль православного духовенства Правобережної України у захисті прав і свобод селянства (друга половина XIX – початок XX ст.). *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія*. № 2. 2020. С. 45–51.

9. Кошель О.М. Духовенство українських єпархій Російської Православної Церкви в духовно-національному відродженні (1907-1914 рр.). *Історико-політичні проблеми сучасного світу : збірник наукових статей*. Чернівці : Чернівецький національний університет. 2020. Т. 42. С. 196-203.

10. Кошель О.М. Подільська православна духовна семінарія – осередок народознавчого вивчення Правобережної України (XIX – початок XX ст.). *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Історія*. Тернопіль, 2003. Вип. 2. С. 170-174.

11. Кошель О.М. Роль православної церкви у формуванні Подільської історико-краєзнавчої наукової школи (друга половина XIX – початок XX ст.).

Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Історія. Тернопіль, 2003. Вип. 1. С.68-73.

12. Кошель О.М. Православна церква і освіта на Поділлі (друга половина XIX – поч. XX ст.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Історія.* Вінниця : БФ «КДФ», 2004. Вип. 7. С. 113-116.

13. Кошель О.М. Марко Грушевський – етнограф, церковний діяч, патріот. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.* Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010 р. Вип. 3: До 20-річчя кафедри історії України. С. 306-310.

14. Кошель О.М. Василь Васильович Гречулевич – один із фундаторів жіночої освіти на Поділлі та Волині у 60–80-х рр. XIX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т. 10: Матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 28-32.

15. Кошель О.М. Василь Якович Гречулевич – священник, діяч українського національного відродження. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 9: Матеріали п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». С. 16-19.

16. Кошель О.М. Роль «Подольских епархиальных ведомостей» і «Волынских епархиальных ведомостей» у становленні й розвитку регіональних історичних досліджень. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. Т. 4. С. 298-306.

17. Кошель О.М., Баженов Л.В. Протоіерей Михайло Орловський – визначний дослідник історії Поділля другої половини XIX ст. (До 200-річчя від дня народження та 145-річчя першої друкованої праці). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки.* Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т. 17. С. 363-372.

Публікації, які додатково розкривають зміст роботи

18. Епістолярна спадщина Юхима Сіцінського. Листи до Михайла Грушевського (1891-1927 рр.) / Вступ. сл., упоряд., коментарі О.М. Кошеля; наук. ред. Л.В. Баженов. Київ, 2009. 140 с.

19. Постаті в листах: епістолярій Юхима Сіцінського: вступ. стаття, упоряд., коментарі: О.М. Кошель, В.С. Прокопчук, І.О. Старенький; наук. ред. Л.В. Баженов. Київ: Старий світ, 2014. 300 с.

20. Кошель О.М., Старенький І.О. До питання видання українського перекладу Євангелія 1905-1912 рр. *Православ'я в Україні* : збірник матеріалів IV Міжнародної наукової конференції. Київ, Київська православна богословська академія, 2014. С. 22-28

21. Кошель О.М. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет і Михайло Орловський. *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т.1. С. 393-398.

22. Кошель О.М. Євтим Сіцінський як голова Подільського церковного історико-археологічного товариства. *Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля* : зб. наук. праць за підсумками Всеукр. науково-практич. конф. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2004. С. 66-72.

23. Кошель О.М., Старенький І.О. Історія українських земель у листуванні Михайла Грушевського та Юхима Сіцінського. *Глобалізація / європеїзація і розвиток національних слов'янських культур* : матер. міжнар. наук. конф. (Київ, 24 травня 2016 р.). Київ : ІР НБУВ, 2016. С. 274-276.

24. Кошель О.М., Баженов Л.В. Подільське церковне історико-археологічне товариство в добу Української національної революції 1917-1921 рр. *Духовні витоки Поділля: церква та релігійні діячі в історії краю*. Матеріали VII всеукр. науково-практич. конф. Хмельницький : ХГПА, 2017. С. 7-13.

25. Кошель О.М. Культурницька діяльність православного духовенства на Поділлі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Православ'я – наука – суспільство* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Черкаси : Черкаська академія менеджменту, 2003. С. 18-20.

26. Баженов Л.В., Кошель О.М. Один із перших дослідників історії Поділля та Волині (до 250-річчя від дня народження Яна Потоцького). *Краєзнавець Хмельниччини* : науково-краєзнавчий збірник. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 2. С. 150-153.

27. Карпо В.Л, Кошель О.М. Науково-практична та просвітницька діяльність Подільського історико-археологічного товариства (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.). *Науковий вісник Чернівецького університету* : збірник наукових праць. Вип. 69. Філософія. Чернівці : Рута, 2000. С. 75-79.

28. Кошель О.М. Православне духовенство в краєзнавчому русі та історико-регіональних дослідженнях Правобережної України ХІХ – поч. ХХ ст. *Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. Т. 1. С. 102-108.

29. Кошель О.М. Православна церква і освіта на Поділлі. *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформ.-вид. відділ. 2004. С. 74-76.

АНОТАЦІЯ

Кошель О. М. Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.). Монографія.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича МОН України, Чернівці, 2022.

У дослідженні на основі широкого кола писемних джерел та наукової літератури проаналізовано участь національно-свідомого та патріотично налаштованого православного духовенства в українському національному і духовному відродженні, визвольному русі, у виборюванні української автокефалії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Встановлено, що попри загальну підтримку політики самодержавства та св. Синоду, спрямованої на денационалізацію церкви і мирян в українських регіонах Російської імперії, православне українське духовенство до середини XIX ст. сприяло й боротьбі за українізацію православної церкви, підтримуючи виховання в середовищі православного кліру діячів, які на початку XX ст. становили одну з рушійних сил українського національного і духовного відродження.

Подано характеристику спроб патріотично налаштованих представників українського православного духовенства вже наприкінці 1840-х – у 1850-ті рр. запровадити в церквах богослужіння та переклади і друк Святого Письма українською мовою. Досліджено рух серед викладачів та учнів і студентів духовних навчальних закладів за реформування всіх ланок духовної освіти в напрямку демократизації та українізації (1850-ті рр. – початок XX ст.). Визначено внесок патріотично налаштованих представників духовенства в процес українізації загальної освіти, науки і культури по залученню до створення історії міст і сіл, парафій, церков та монастирів, таким чином, склавши вагому рушійну силу розвитку краєзнавчого руху та регіональних досліджень.

Важливу увагу приділено активним виступам на боці селян представників парафіяльного духовенства, при захисті їх від свавілля поміщиків та чиновників, відстоюванні прав на освіту, справедливість, свободу і землю,

що відповідало основним напрямам українського національного відродження. Висвітлено участь представників православного духовенства в подіях революції 1905–1907 рр.

Ключові слова: Правобережна Україна, духовенство, православна церква, національно-культурне відродження, духовно-освітнє відродження, В. Гречулевич, Ю. Сіцінський, богослужіння, реформування духовної освіти, українізація освіти, захист прав селян, революція 1905-1907 рр.

ABSTRACT

Koshel O. M. The Orthodox Clergy of Right-Bank Ukraine in Ukrainian national, cultural, spiritual and educational revival (Second Half of the 19th – Beginning of the 20th Centuries). Monograph.

Dissertation for the degree of Doctor of Sciences in History, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. Yuri Fedkovich Chernivtsi National University, the Ministry of education and science of Ukraine, Chernivtsi, 2022.

Based on a wide range of written sources and scientific literature the study analyzed the participation of the nationally conscious and patriotic Orthodox clergy in the Ukrainian national and spiritual revival, the liberation movement, in the struggle for Ukrainian autocephaly in the second half of the 19th and early 20th centuries.

The study states that despite the general support of autocracy policy and St. Synod aimed at the denationalization of the church and the laity in the Ukrainian regions of the Russian Empire, the Orthodox Ukrainian clergy until the middle of the 19th century also contributed to the struggle for the Ukrainization of the Orthodox Church, supporting the upbringing of leaders among the Orthodox clergy who at the beginning of the 20th century were one of the driving forces of the Ukrainian national and spiritual revival.

The description of the attempts of patriotic representatives of the Ukrainian Orthodox clergy already at the end of the 1840s – in the 1850s to introduce church services, translations and printing of the Holy Scriptures in churches and liturgical books in the Ukrainian language is given in the research. It is proved that the key

influence on this was owned by Podil archpriest V. Grechulevych, who first started Ukrainization of church services and published a number of collections of sermons in the Ukrainian language.

The role and importance of the clergy in the development of education, science and local studies is analyzed. The research states that during the studied period the Right-Bank Ukraine clergy took an active part in the preparation of historical descriptions about Orthodox dioceses, parishes, churches and monasteries, settlements of the region, fundamental editions of descriptions of the Kyiv, Podillia and Volyn dioceses, as well as the creation of diocesan historical and statistical committees, church historical and archaeological societies and other public scientific and local lore institutions.

The research studies the movement among teachers and students of theological institutions for reforming all branches of theological education in the direction of democratization and Ukrainization (1850s – beginning of the 20th century).

The contribution of representatives of the clergy to the process of general Ukrainization of education, science and culture, as an example of this is the creation of the history of cities and villages, parishes, churches and monasteries, thus forming a powerful driving force of development local history movement and regional studies. The protest actions in theological institutions (meetings, riots, strikes) with demands to reform the education and observe the rights and freedoms are also analyzed. The research also states that in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century in theological institutions of the Right Bank Ukraine, there was a wide variety of Ukrainian communities such as clubs, libraries of forbidden literature. The role of theological educational institutions (schools, seminaries, Kyiv Theological Academy) in national and spiritual revival in the studied period is emphasized.

The research focuses on the unrest of the clergy on the part of peasants, while protecting them from the arbitrariness of the landlords and officials, defending the rights to education, justice, freedom and land, which corresponded to the main directions of Ukrainian national revival.

The participation of representatives of the Orthodox clergy in the events of 1905-1907 revolution is highlighted. Based on a wide range of sources, the study

confirmed that patriotic clergy of the Ukrainian dioceses of the Orthodox Russian church supported revolutionary events, took part in church and reform movement, as well as social reforms, came to the defense of democratic conquests, rights and freedoms of the laity. The participation of the patriotic clergy in the events of the revolution made it possible to form in its midst activists of national and spiritual revival who made a significant contribution to the future autocephaly of the church.

The activity of the Ukrainian clergy in the process of the Orthodox Church reforming on the eve of the First World War is summarized. The research determined that in the conditions of a decrease in the activity of mass unrest against the autocracy, the patriotic clergy continued to support peasant riots, advocate for Ukrainianization of the Orthodox Church, organizing a strike movement in seminaries and theological academies for the reform and Ukrainization of theological education. A characteristic feature of this period was the shifting of the struggle for reforms to II–IV State Dumas, where the faction of the clergy from Ukrainians governorates developed draft laws on church reform and implementation Ukrainian language in primary education.

The formation of the struggle for autocephaly of the Ukrainian Orthodox Church is analyzed. The research states that in the period the revolution of 1905–1907 and before the beginning of the First World War the reforms on democratization of the church system were prepared and partially implemented; significant work on revival of foundations of Ukrainian Orthodoxy, publishing a translation of Holy Scriptures into Ukrainian and the introduction of the native language in theological educational institutions and worship were carried out. However, at this stage representatives of the national spiritual revival had only debates about the need for autonomy of the Ukrainian church and did not stand up for its independence from the Orthodox Russian church. Thus, the main achievement of the church reform movement was upbringing of leaders among the patriotic clergy and leaders of the national spiritual revival, which during the Ukrainian revolution of 1917–1921 took into practice the mission to create and develop the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church and became its hierarchs.

Keywords: Right-Bank Ukraine, clergy, Orthodox Church, national cultural revival, spiritual educational revival, V. Grechulevych, Yu. Sytsynskyi, church service, reformation of theological education, Ukrainization of education, protection of peasants' rights, revolution of 1905-1907.

Підписано до друку 28.04.2023 р. Папір офсетний.
Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 1,9.
Наклад 100 прим. Зам № 167

Виготівник: ФОП Філінський Геннадій Володимирович
Місце реєстрації: 10014 м. Житомир, вул. Лесі Українки 48/63
тел. 067 410 24 53, ел. пошта: gvspost2002@gmail.com